

РАЂЕВИНА У ПРВИМ ДАНИМА УСТАНКА 1941. ГОДИНЕ

Одлука о формирању Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда донета је, као што је познато, 25. јуна на састанку Окружног комитета КП Југославије за округ ваљевски. Њено доношење представљало је завршну фазу у склопу врло широке и интензивне активности коју је спроводила Комунистичка партија од слома бивше Југославије — на линији организовања отпора против окупатора и његових помагача у овом делу Србије.

Предвиђено је било да се одред формира и што пре оспособи за оружане акције на широком простору од Љига и Уба, па преко Ваљева, све до Дрине. То подручје је, заправо, обухватало 7 срезова из бивше Југославије, и међу њима су били и Рађевина и Азбуковица. На територији та два среза одређено је било да се формира посебна чета. Да би се схватила сва тежина задатка који је поставио Окружни комитет и потпуније разумео каснији развој устанка, потребно је дати, бар у општим цртама, слику и стање економских и политичких односа карактеристичних за то време и за тај крај.

Рађевина и Азбуковица у економском погледу представљале су, несумњиво, најзаосталији део ваљеског подручја. У овом изразито брдско-планинском крају људи су се бавили скоро искључиво земљорадњом. Гајиле су се ратарске културе да би се некако подмириле домаће потребе. О неком вишку производа није могло бити речи. Није се могло произвести ни толико да би се саставио крај са крајем. У селима бившег Азбуковичког среза, са дозволом власти гајио се дуван. Државне цене при откупу су, међутим, биле врло ниске и људи су се на разне начине довијали како да сакрију и не предају држави што веће количине дувана. На тој основи цветао је шверц. Притиснути немаштином и настојањем да се нешто заради како би се преживело, сељаци су организовали групе шверцера које су, често наоружане, преносиле и продавале непрерађен дуван по селима чак до Тамнаве и Посавине. Сукоби са жандармима и финансима су били врло чести и крвави. Немилосрдно су гоњени и кажњавани, после масовних претреса, сви они код којих би се нашла и најмања количина шверцованог дувана. Но, и поред тога, шверц се одржавао. У општем незадовољству и својеврсном отпору према власти, људи су примали и помагали све те који су на тај начин настојали да обезбеде себи егзистенцију. Све мере које су власти предузимале, остајале су без резултата.

Слаба земља и ниски приноси терали су људе из Азбуковице и Рађевине у наполицу и на сезонске радове за надницу. Масовно је за висок закуп или за обраду „на трећину“ узимана земља у Лозничком пољу или, даље, у Мачви. У јесен, пак, многи су одлазили на брање кукуруза чак у Срем и Бачку. Била је уобичајена слика да се крајем октобра вуку споре и дуге колоне са нејаким воловским запрегама, натоварене са нешто зарађеног кукуруза у клипу. Са тим је требало некако прегурати зиму и сачекати нову жетву. Ретка су, скоро по свим селима, била домаћинства која су обезбеђивала довољно хране до нове жетве. Тешко се налазило по десетак таквих у сваком селу. Остали су у рано пролеће, под тешким условима, најчешће уз одрађивање, позајмљивали од богатијих сељака или трговаца и на тај начин унапред јели своју летину „на зелено“. За многе су коприва и зеље у последњим пролетњим месецима били малтене једина храна — а већ првих дана јуна жели су, сушили и млатили тек заруделу пшеницу. То нису били појединачни случајеви. Појава масовне немаштине и беде било је свуда. Једино је нешто боље било када роди шљива. Тада се лакше намицао крај с крајем. За продату шљиву могао се платити порез, купити довољно за годину дана соли, петролеја, па и нешто обуће. Али шљива је рађала, по правилу, тек сваке треће године, па није било лако претурити оне друге две преко главе. Пред почетак рата „крнуло је дрво“. Откупљивала се масовно и извозила техничка грађа, па је настало скоро опште уништавање шума. Исечене су многе букове и, посебно, хростове шуме, па су појединци некако живнули, али су, на другој страни, одмах настајале огромне штете за, иначе лоше обрадиво, земљиште.

Знатан део сељака грцао је у дуговима. Приватне зеленашке банке зарачунавале су и по 30% камату, а у мреже дугова увлачили су сељаке и поједини трговци или имућнији сељаци. Због тога је знатан део оног што је стечено у току године, на јесен одлазило у џепове зеленаша. Нису били ретки ни случајеви јавних продаја.

Често кулучење представљало је посебан терет за осиромашено село. Радило се не само на сеоским путевима него и на онима који су се називали државним. У читавом том делу ваљевског краја држава је једино бринула о путу Ваљево—Лозница, а на свим осталим правцима кулук сељака је био једини начин одржавања па и изградње. Људи су морали данима путовати и о свом „руху и круху“ радити за државу са својим запрегама. Но није се кулучило само на путевима. Пред рат, у Крупњу је отпочета изградња велике болнице, задужбине једног београдског трговца. Добијене паре су, међутим, проневерене и приграбљене од групе зеленаша и властодржаца који су сачињавали одбор за изградњу, па су сељаци из читаве Рађевине касније, да би се болница некако ипак завршила, морали две године превлачити својим запрегама материјал или радити као проста радна снага на самом градилишту. Кулуком или уз незна-

чајну накнаду превлачила се често и руда антимонона у Крупањ или Зајачу, као и угаљ из рудника у Белој Цркви.

Готово никаквих могућности за одлазак са села није било. Деца су једва некако завршавала четворогодишњу основну школу, а врло ретки су били случајеви да су се даље школовала или одлазила на занат. Могућности запошљавања одраслих ван пољопривреде такође су биле скоро никакве. У седиштима срезова и у још неколико мањих општинских центара (Пецка, Завлака, Мојковић, Бела Црква) било је нешто занатских радњи, ситних сеоских трговина и велики број сеоских крчми. Занатлије су запошљавале извештан број омладинаца — под познатим тешким условима — али је то била кап воде у мору омладине која је желела да напусти село. Сеоске биртије су биле једина стецишта „разоноде и културе“. Нигде није било ниједне библиотеке, нити се на други начин могла окупљати омладина. У правом смислу, владали су незнање и мрак.

Индустрије није било никакве. Само је у Крупњу радила једна топионица антимонона из неколико мањих рудника у околини, у власништву, дуго времена, Енглеза, а пред сам рат Хермана Геринга. Запошљавана је углавном полусељачка радна снага уз најтеже облике експлоатације. Заштита на раду скоро никаква, радно време често знатно дуже од осам часова, здравствено осигурање врло слабо. Па и у таквим условима, добити запошљење било је права премија. Најчешће се морао подмитити апарат среских чиновника, а посебно посланик среза Урош Недељковић. Овај је држао неколико кафана и трговинских радњи. Многи су радили бесплатно на његовом имању, или се задуживали под зеленашким условима код њега пре но што би добили било какав посао. Касније би многи од таквих представљали неку врсту његове „телесне гарде“ и, нахушкани, физички се разрачунавали са његовим противницима и свима онима који су се на било који начин изјашњавали против постојећег режима. Био је то своје врсте бели терор, који се испољавао посебно у предизборним периодима и који је све више јачао у годинама пред рат. Званична власт, са средским начелством и жандармеријским станицама, при свему томе никакву заштиту није пружала поштеним људима. Напротив, и она се ослањала на такве групе силеџија или на појединце по селима који су јој служили као достављачи. Дода ли се свему томе корумпираност осталог чиновничког апарата по среским надлештвима и, посебно, по општинским управама, слика стања у којем се живело постаје још потпунија и јаснија.

II

Озбиљнијих супротстављања грубом понашању представника власти и најразноврснијим облицима експлоатације дуги низ година — може се рећи — није било. Таворило се некако са мање или више роптања, али без неких сукоба или јавних изражава-

ња незадовољства. Владало је, у правом смислу, политичко мртвило. Владајући слој, окупљен у Југословенској радикалној заједници (Јерези — како су је са подсмехом људи називали), чинио је напросто шта је хтео. За њих и њихове трабанте нису важили ни закон, ни морал. Општа несигурност се осећала на сваком кораку. Честа кажњавања и глобе за све и свашта, хапшења и малтретирања, груби насртаји жандарма и слични поступци представника власти били су редовна појава. Заштита се није могла добити ни пред судом. Грађанске партије су замрле. Многи њихови некад истакнутији појединци прикључили су се владајућем слоју и настојали да на сваки начин само обезбеде своје интересе. Уколико су повремено (обично, у време локалних избора) понеки и покушавали да се политички активирају, све је то било безначајно. Грађанске партије и њихови представници нису могли више понудити никакав озбиљнији програм који би указивао на излаз из такве ситуације и масе су, нормално, остајале равнодушне. Јасно је било свима да је у питању само борба за власт и јачање личних материјалних позиција. У годинама избора за Скупштину организовани су зборови Удружене опозиције и појављивали су се истакнутији појединци из вођства бивших партија. Иступали су у разним местима Милош Тупањанин, Чеда Плећевић и Драгољуб Јовановић, у име Земљорадничке странке, др Иван Рибар, Иконић и Грол, у име демократа, Миша Трифуновић, у име радикала, и други, али без озбиљнијег утицаја на политичку климу или обнављање позиција грађанске опозиције.

Стање се, међутим, почиње озбиљније да мења тек последњих година пред избијање рата. На сцену сада ступају друге снаге. Постепено али стално јача утицај Комунистичке партије. Врло различите су форме и манифестације тог утицаја, различити канали кроз које он продире, као и појединци и групе људи који га, мање или више организовано, шире. О томе како је јачао утицај Комунистичке партије и како су њени ставови и акције које је она организовала на линији коју је утврдио и разрадио Јосип Броз Тито по доласку на њено чело и у оваквим заосталим срединама, ја се не осећам способним ни позваним да дам целовитију оцену. Али покушавам да само укажем на неке фрагменте и да изнесем, као један од учесника у активностима из тог периода, своја сећања и данашња виђења.

Организованих партијских организација на овом подручју све до 1940. односно 1941. године није било. О Комунистичкој партији се ипак знало, и код извесног броја нешто уздигнутијих — напреднијих људи испољавале су се уопштене симпатије или, боље рећи, одређено поштовање, пре свега, према појединцима за које се знало или веровало да су комунисти. Широко позната била су имена Драгојла Дудића и др Мише Пантића. Знало се да их тамо у Ваљеву хапсе и прогоне као комунисте, заштитнике сиротиње и људе који се супротстављају власти. Миши Пантићу многи су одлазили као лекару. За Жикицу Јовановића се знало да се бори на страни републиканаца у Шпанији и да је

син угледног трговца из Ваљева. За Мошу Пијаде се причало да је на челу Комунистичке партије и да га због тога власти држе стално на робији. И док се још није много знало о ставовима и борби Партије, живело је поштовање према поменутиим људима и низу других појединаца који су били или се сматрали комунистима.

Стварна, мање или више организована политичка активност отпочиње 1937. и 1938. године. Њени носиоци и покретачи су појединци, или мање групе састављене углавном од млађих људи. Неки од њих су на одређени начин били повезани — у контакту са Партијом (најчешће на личној вези организованих комуниста), а други делују слободно али себе сматрају комунистима или, просто, противницима режима. Наводим овде само неке од тих појединаца чија је активност оставила трага и на неки начин, објективно, допринела политичком опредељењу маса и каснијим токовима догађаја на овом подручју. У Пецкој и околним селима врло активно су радили Стева Милатовић, учитељ у Гуњацима, др Херберт Краус, лекар у здравственој задрузи, Драги Андрић, трговац у Пецкој, и учитељ Пера Враголић. У Крупњу, у знатној мери осећала се активност младих судских приправника окупљених око Милијана Јеремића. Од значаја је посебно била активност низа млађих учитеља по селима у којима су живели и радили — Живорада Љубичића у селу Планини и Завлаци, Милоша Димитријевића такође у Планини, Пере Јовановића у Красави, па и других. По својим иступањима и супротстављањима режиму истицао се врло често Момчило Ђурић, у то време студент права из Комирића. Једну групу занатских радника — омладинаца из Завлаке и Мојковића (два села која су представљала мање центре у срезу поред Крупња) и један број сељака — омладинаца из Беле Цркве и Белотића, окупљао сам ја, проводећи као студент већи део времена у Белој Цркви. Захваљујући брзом јачању омладинског покрета и скојевских организација у ваљевским средњим школама, непосредно пред рат активно делује, нарочито међу сеоском омладином, већи број средњошколаца (Милисав Вуковић и Дивна Муцић у Комирићу, Раша Солдатовић у Баставу, Тихомир Алексић у Равнаји и низ других). Врло разноврсни су били облици рада и свакодневног деловања ових напредно оријентисаних група или појединаца. У свакодневном контакту са људима подстицано је и продубљивано незадовољство према владајућем поретку, указивано је на тешко економско стање и политички терор који се спроводи, на све већу опасност пред којом се налази земља од фашистичке најезде, величао се Совјетски Савез и захтевао се ослонац на њега, разобличавани су појединци — носиоци владајућег режима, и слично. Повремено су разним каналима долазили илегални или полулегални материјали које је издавала и ширила Партија. Разни леци, прогласи Партије, материјали београдских студентских организација, напредни легални часописи и уопште социјална литература у годинама непосредно пред рат широко

су циркулисали и доприносили окупљању и идејном опредељењу не само појединаца но и све ширег броја људи.

Захваљујући појачаној политичкој активности на ставовима које је заступала и за које се борила Комунистичка партија, постепено се предузимају и организују и конкретне акције на линији све ширег окупљања, пре свега, омладине, али исто тако и директног иступања и супротстављања политици владајућег режима. У доба Конкордата долази до низа врло оштрих субоба са жандармима и полицијом на сеоским скуповима. После таквог једног сукоба у Белој Цркви, где су сељаци моткама разјурили жандарме и скоро линчовали тадашњег посланика, похапшено је и осуђено на казне затвора око 20 људи. До низа сличних сукоба долазило је и у кампањи за изборе 1938. године. Скоро није могао проћи ниједан већи сеоски скуп (вашар) а да не дође до насртаја жандарма и до супротстављања народа. Иако су разлози често били безначајни, незадовољство је међу људима стално тињало и лако се претварало у политички протест.

Изналазили су се и разноврсни облици полулегалног организованог окупљања и деловања. Организују се културне приредбе, пре свега по школама, на иницијативу напредних учитеља. У Крупњу се окупља све већи број људи око Земљорадничке задруге и води се низ акција којима се супротстављају званичне власти (подизање споменика и спомен-костурнице палим борцима у првом светском рату, организовање Задружног штедног фонда и сл.). У свему томе посебно се истиче својом активномшоћу свештеник Влада Зечевић. У Белој Цркви се формира читаоница, у Пецкој се окупља омладина у Спортском друштву „Владислав Рибникар“, припрема се формирање омладинског спортског друштва од стране напредних омладинаца у Завлаци, у Крупњу се обнављају УРС-ови синдикати, у Белој Цркви је организован тродневни штрајк рудара у руднику угља и низ других, на изглед ситних, али у датој ситуацији ипак значајних акција.

За разлику од ранијег политичког мртвила и осећања бесперспективности и беспомоћности, што је притискало масе сеоског становништва, сада се већ свуда осећа други дух. Све мање је страха и спремности да се без роптања прихвата тлачење и покорава постојећем стању. Порасло је интересовање људи за политичка збивања. Са пажњом се пратила ситуација у којој се налазила земља и све отвореније осуђивала издајничка и капитулантска политика режима пред силама Осовине. Околност да су у ранијим ратовима ови крајеви страховито страдали од терора и пљачке аустроугарских и немачких освајача, да су ту била попришта тешких битака у којима су се борили, у чувеној Дринској дивизији првог и другог позива, заједно са осталим јединицама српске војске, људи из ових крајева (Цер, Мачков камен, Гучево), једном речју, кроз историју осведочене борбене традиције и мржња према непријатељу — значајно су утицале на јачање борбеног расположења и осуду свих оних снага које су гурале земљу у издају и ропство. Овде је била традиција да

се на сваком сеоском скупу окупљају стари ратници са пажљиво изгланцаним одличјима на грудима, а понеки и у униформама резервних официра — као да ће неко доћи сада да врши смотру преживелих. Око Луке Стевића, Милоша Гајића, Добросава Живановића Трнце, Милана Андрића и низа других, чије су груди красиле Карађорђево звезду или медаље Обилића, на вашарима су се редовно окупљале групе млађих људи. Није сметало што по ко зна који пут причају своје исте приче о борбама и страдању — људи су их увек пажљиво слушали и на одређени начин дивили им се. Познати су споменици крајпуташи у Србији, али у овим крајевима је владао један други обичај. На местима где су одржавани сеоски скупови, а најчешће по црквеним портама, подизани су дуги низови спомен-обележја свима онима који су пали у ратовима а за чије се гробове није знало. О празницима су жене редовно китиле та обележја босоком, без обзира на то да ли су у питању познати или непознати пали војници. Сличних примера и начина на који су се манифестовали патриотизам и борбене традиције могло би се, сигурно, навести још доста. Важно је да смо ми знали и умели да их поштујемо и да се са пажњом односимо према тим традицијама. Зато је већина тих познатих људи подржавала нас млађе који смо радили на линији Партије супротстављајући се на разне начине режимским снагама.

Може се с правом рећи да је, захваљујући укупној делатности појединаца и група који су се борили у овом крају за ставове и политику Комунистичке партије, створен за две до три године широк фронт, који је обухватао најнапредније и најборбеније појединце или групе. Поред Крупња и Пецке није било скоро села у којем се нису истицали појединци или, још чешће, читаве породице на које се могло рачунати да ће подржати сваку акцију која је покретана. Солдатовићи у Баставу, Мишићи, Ђурићи и Муцићи у селу Комирићу, Секулићи, Петровићи и Томашевићи у Белотићу, Стајчићи и Ракићи у Белој Цокви, Вујковци и Николићи у селу Толисавцу, Марковићи, Релићи и Стевићи у Мојковићу — само су неке од многих породица које су се истицале својом борбеношћу у селима Доње Рађевине. А таквих је било и у другим деловима и Рађевине и Азбуковице. Касније, у устанку, то ће бити наша прва упоришта и те породице ће дати и највећи број жртава до коначног ослобођења.

III

Година 1941. отпочела је са врло тешким општим стањем у земљи. Продор фашистичких снага на Балкан вршио се убрзано. Мађарска, Румунија и Бугарска приступиле су Тројном пакту и убрзо биле поседнуте немачким трупама. Грчка се са муком одупирала најезди италијанских дивизија из Албаније. Било је само питање дана када ће доћи на ред Југославија. Изглед да ће влада пружити отпор постајали су све мањи. Ни-

какве озбиљније припреме за одбрану нису се вршиле. Шири се све више дефетизам. Званична пропаганда све отвореније велича фашистичке земље и „нови поредак“ у Европи које оне поробљавањем појединих народа стварају. Почиње прогањање Јевреја, оснивају се нови концентрациони логори за комунисте, скупоба из дана у дан расте, „Пета колона“ отворено диже главу. У масама расте незадовољство, и владајућа политика све се отвореније осуђује. Шире се штрајкови и студентске и радничке демонстрације по целој земљи. На тешко стање у земљи, на издајничку политику владајућег режима и на непосредну опасност од најезде фашизма указује једино Комунистичка партија. Једино она захтева предузимање енергичних мера за одбрану земље и указује на нужност и могућност отпора. На тој линији се мобилише читаво партијско чланство и убрзано се ради на окупљању свих прогресивних и антифашистичких снага у земљи. Таква политика наилази свуда на подршку и из дана у дан објективно јача утицај Партије. Врло изразито и скоро отворено се то манифестовало и у ваљевском крају. Стварају се нове партијске организације, појачава се рад посебно међу радничком и средњошколском омладином. Све се више пажње посвећује и селу. Једном речи, упорно и са успехом се спроводи директива Партије о мобилизацији маса за одбрану земље. Укупна активност и мукотрпан рад из ранијих година несумњиво сада олакшавају деловање. У таквој ситуацији, почетком јануара вратио сам се из Београда у своју Рађевину. Непосредно пре повратка (крајем децембра 1940. године), у Београду ми је саопштено да сам примљен за кандидата за члана Партије. Саопштио ми је то друг Влада Роловић, који је дуже времена радио са једном групом нас студената Правног факултета, а после мог учешћа у низу акција које су тада извођене у Београду (туче штрајкбрехера на Карабурми, разбијање љотићеваца, дељење летака, масовне децембарске демонстрације и сл.).

У Ваљево сам се преко Миливоја Радосављевића (секретара ОК СКОЈ-а) повезао са Милосавом Милосављевићем, тадашњим секретаром Окружног комитета Партије. Састао сам се са њим у занатској радионици у којој је он радио. Ја нисам знао да је он секретар Комитета, али из онога за шта се интересовао и како ме је упућивао шта да даље радим, било ми је јасно да је у руководству партијске организације. Интересовао се до детаља о стању у Рађевини, о групи омладинаца са којом сам раније радио и повезивао се, о могућности да се обухвати радом још већи део сеоске омладине и слично. Дао ми је нешто материјала (углавном намењеног скојевској омладини) и упутио како даље да радим. Наложиио ми је да се одмах повежем са Стевом Милатовићем, учитељом у селу Гуњацима, и да се са њим договарам ближе о раду и организовању појединих акција. (Милатовић је у то време био секретар партијске организације која је већ била организована у Пецкој). При доласку у Ваљево требало је и убу-

дуће да се јављам њему и да му, поред осталог, предајем новац прикупљен за Црвену помоћ.

Тако сам се укључио, сада већ организовано, у политички живот. На студије више нисам мислио. Одмах сам се повезао са Милатовићем, а затим врло брзо окупио и групу омладинаца из неколико села Доње Рађевине. Били су то претежно занатски радници и неколицина млађих отреситијих сељака са којима сам и раније одржавао везу и политички радио. Сада се радило више и организованије — прорађивао се материјал до којег смо долазили, дискутовало о ситуацији у земљи, прикупљала помоћ за Партију, вршиле припреме за организовање културних приредби, за организовање омладинског спортског друштва и слично. На неколико наших састанака долазио је и Милатовић — већ искусан комуниста. Организовали смо, на његов захтев, у неколико махова и шире састанке са већим бројем сељака у Белој Цркви, Завлаци и Мојковићу. Објашњавана је на тим скуповима углавном ситуација у земљи, разобличавана профашистичка политика наше владе и популарисан Совјетски Савез. Људи су све то слушали са пажњом и одобравањем. Иначе, опште стање у масама било је, као и свуда, врло мучно. Људи су живели у неизвесности и са сазнањем да се приближавају тешки дани. Постајало је све јасније да од власти не треба ништа добро очекивати. Учестала су била позивања у војску, али углавном старијих годишта. Мобилисани су се одазивали, али су се и убрзо враћали незадовољни. Обично су проводили по две до три недеље на копању ровова према мађарској граници, често и не добивши војну опрему. Причали су да је све то неозбиљно што се ради и да се са тим тобожњим утврђењима не могу задржати ни један дан непријатељске снаге.

У међувремену, у неколико махова одлазио сам у Ваљево и сусретао се са секретаром Комитета. Реферисао сам му о стању на терену и о нашем раду. Приметио сам да је о свему обавештаван и од Милатовића, и био је задовољан са нашом активношћу. Налагао је да наставимо тако и даље.

Дошао је и 27. март. По селима није било манифестација какве су се тих дана одржавале по градовима широм земље. Али људи су са одушевљењем прихватили промене и на сваком кораку су отворено изражавали спремност да бране земљу. Очекивала се сада општа мобилизација и људи су се масовно, непозвани, тих неколико дана окупљали у седиштима општина. Долазили су са великим сељачким торбама на леђима, спремни да се одмах укључе у своје јединице. Тако је то било у ранијим ратовима, па су се сада и млађи понашали на исти начин. Нико скоро ништа није радио. Но, мали је број позиван — остали су се враћали кућама збуњени и у страху за сутрашњицу. У таквом кошмару отпочео је и априлски рат. Првих дана одржавала се нека нада да ће се војска борити и да ће непријатељ бити заустављен на граници. Протурале су се чак вести да је наша војска заузела Албанију, да су потучене немачке дивизије у Словенији и Македонији, да су бомбардоване Софија и Пешта, и

слично. А онда су без плана почеле да се врзмају поједине војне јединице и у овом крају. Једне су ишле у једном правцу, друге у супротном. Чак су поседани неки положаји на путу Ваљево—Лозница и отпочињала се градити нека утврђења. Но вере у отпор није више било. Ситуација је убрзо свима постала јасна. Брже но што је ико очекивао, дошла је капитулација.

Знајући за став Партије, да у случају рата комунисти треба добровољно да се јављају у војне јединице, око 12. априла нас десетак омладинаца пошли смо да се прикључимо некој јединици. Како је војска већ ишла од Ваљева према Дрини, отишли смо у Љубовију. Тамо сам наишао на неке подофицире које сам знао из Ваљева и они су нас примили у своју јединицу. Добили смо од њих униформе, а неки и пушке, и камионима се упутили према Сребреници. Сутрадан смо наставили према Власеници, али ту су већ били Немци. Без икаквог отпора, разоружали су нас и упутили да идемо камионима према Зворнику. На улазу у Зворник пресреле су нас немачке патроле и почеле да упућују у тек организован логор за заробљенике. Видевши шта нас чека, а како смо још увек у камионима имали своја одела, успели смо да се пресвучемо и да тако избегнемо заробљавање. Без муке, скелом смо прешли Дрину и другог дана, прешавши планину Борању, били већ у свом крају. Тако се завршило наше априлско ратовање.

Дуго су се сада по селима Рађевине и Азбуковице вукле групе војника које су се са запада из разбијених јединица пробијале на исток, ка својим кућама. Једни су ишли још под пуном војном опремом, други — без оружја, а трећи — пресвучени у сељачка поцепана одела. Нигде није било ниједног официра. Сељаци су примали војнике и хранили их, али са гунђањем и прекором што нигде не дадоше озбиљнији отпор непријатељу. Ови су се осећали сви некако потиштени и посрамљени и гледали само што пре да прођу села. Немаца по селима нигде није било. Успоставили су омањи гарнизон у Крупњу ради заштите рудника антимона и повремено су камионима пролазили путем Ваљево—Лозница. Сељаци су у прво време престали да одлазе у Крупањ и да се крећу државним друмовима. Враћали су се постепено пољопривредним радовима. Пролеће је било лепо и сви су изгледи били за добру жетву. Живот је почео полако да се нормализује. Вратили су се кућама многи раније мобилисани, а они заробљени почели су се јављати из немачких логора. Општинске управе опет су почеле да раде. Почели су да крстаре селима и жандарми и финанси. Порезници такође. Општинске зграде су излепљене прогласима и наредбама немачких власти и среског начелства да се под претњом смртне казне предају оружје и војна опрема. Брзо је оживео цео стари апарат власти и сада је још ревносније вршио своју службу. Хвалили су Немце и „њихов ред“ и на сваком кораку настојали да застраше оне који не поступе по њиховим наређењима. Обновљен је рад у рудницима и сељаци су масовно терани да кулуком пре-

влаче руду у Зајачу из Крупња и угаљ из Беле Цркве. Навелико је отпочела и сеча шуме и извоз дрвета.

Априлски рат и брзи слом бивше Југославије ниједног тренутка нису прекинули активност, нити довели у питање утицај Комунистичке партије. Комунисти и многи њихови симпатизери не само да су се добровољно јављали у војне јединице, него су били једини који су у стању опште пометње и расула својим држањем и иступањима објашњавали узроке брзе капитулације и сву издају бивших властодржаца. И не само то. Партија је, доследна својим ставовима и политици коју је водила већ низ година на линији одбране земље и супротстављања фашистичким силама, врло брзо отпочела са организовањем низа акција на припремању отпора међу најширим масама. Врло брзо су успостављене везе између партијских организација као и појединих комуниста и руководства. Обновљен је контакт са многим симпатизерима и још упорније се радило на окупљању свих прогресивних група или појединаца који се нису мирили са насталим стањем. Директиве да се оружје и војна опрема не предају, но да се прикупљају и крију, да се избегава одлазак у заробљеништво, да се онемогућавају и саботирају припреме окупатора за пљачку материјалних добара и слично, широко су свуда прихватане и извршаване. Иступања комуниста сада су са још већом пажњом слушана. То се убрзо осетило и на разне начине манифестовало на целом подручју на којем је деловао ваљевски Окружни комитет. Ми из Рађевине, повезавши се врло брзо са руководством Партије у Ваљеву, мислим да нисмо заостајали у општој активности и извршавању задатака који су се тада постављали. Тиме су стварани услови за формирање партијске организације и касније за прелазак на још интензивније припреме за оружани отпор. Везе са Ваљевом су одржаване сада редовно, на време су стизали партијски материјали. Ми доле, на терену, међусобно смо се састајали скоро свакодневно и редовно се информисали о стању. Нама који смо живели и радили по селима, много су при томе помагали другови из Крупња, као и Стева Милатовић, секретар партијске организације у Пецкој. Тако је прошао месец мај и већи део јуна.

Напад Немачке на Совјетски Савез затекао ме је у Ваљеву. Та вест је примљена са олакшањем и чврстом вером да почиње коначан обрачун са фашистичким силама. Могло се то приметити на лицу сваког појединца. Нама који смо били ма на који начин укључени у покрет, истог тренутка је постало јасно да сада долазе одлучујући догађаји и да борба са окупатором тек предстоји. Већ 22. јуна по подне, на периферији Ваљева, на Видраку, одржан је састанак већег броја омладинских активиста — скојеваца. Иако нисам био непосредно укључен у неку од ваљевских организација, био сам позван од Миливоја Радосављевића, који је и говорио на том састанку. Реч је била о немачком нападу на Совјетски Савез и шта у вези с тим нас очекује. Истичало се да и нама предстоји борба, али се, у исто време, код

свих испољавало и уверење да ће до коначне победе над фашистичким силама брзо и релативно лако доћи. Са таквим уверењем смо се растали, а увече је градом прострујала вест да предстоје хапшења и директива да се склањамо из града. Ја сам, међутим, остао још ту ноћ у Ваљевоу. Сутрадан сам се састао са секретаром Милосављевићем. Сусрет је био врло кратак, на мосту на Колубари. Саопштио ми је да се одмах вратим у Рађевину и да тамо наставим са радом. Рекао ми је да ће ускоро доћи неко од другова из Ваљева да формира партијску организацију и ближе одреди шта треба даље да радимо. Вратио сам се одмах по подне у Белу Цркву. За дан-два обишао сам све другове са којима сам радио, упознао их са новом ситуацијом и најављеним доласком другова из Ваљева. Нисмо знали ко ће и када ће доћи, нити о чему ће се све разговарати. Претпостављали смо да ћемо морати да разговарамо о своме раду и да упознамо другове са политичком ситуацијом на терену. У том смислу смо се припремали са пуно одговорности, али и са страховањем да ли ћемо бити у стању да одговоримо на све оно што буде интересовало другове. Било нам је и те како стало да се стекне утисак да се на нас може рачунати. Тих дана почеле су стизати вести о великим продорима немачких армија у дубину Совјетског Савеза. Немачка и квислиншка штампа и радио извештавали су о великим победама, али нико од нас на то није обраћао пажњу. Говорили смо да је то лаж и немачка пропаганда и, као и раније, величали снагу и моћ Совјетског Савеза. Убрзо смо добили и проглас Централног комитета Партије преко Николе Андрића, који је, као што ћемо касније сазнати, био одређен од тек формираног штаба Ваљевског партизанског одреда за командира партизанске чете на нашем подручју. Окупљали смо групе наших симпатизера и читали проглас скоро јавно. Људи су радо слушали и без страха одобравали ставове и позиве које је упућивала Партија. Тако су пролазили дани који су непосредно претходили почетку устанка.

Партијска организација у Белој Цркви формирана је 3. јула. Другог јула увече дошли су мојој кући др Миша Пантић и Жикица Јовановић (довео их је Мића Јеремић и одмах се вратио у Крупањ). Знао сам их обојицу из виђења и да су партијски функционери. Рекли су ми одмах да су дошли да формирају партијску организацију и да ја треба сутрадан ујутру да окупим људе са којима сам радио. Отац је био сиромашан, кућа мала и неугледна, а уз то дошли су изненада па их нисмо могли богзна како дочекати. Било ми је непријатно и стално сам се извињавао, а они су тврдили како им је лепо у селу и да не треба ни за шта да се извињавам. Сместио сам их да спавају у чардаку за кукуруз, а ја сам одмах, у току ноћи, пошао да организујем сутрашњи састанак. Обишао сам три села (Мојковић, Белотић и Завалка) и од десетак другова успео да пронађем и обавестим само четворицу — Момчила Петровића и Ратка Секолића из Белотића, Живорада Радуловића из Мојковића и Радивоја Јездимировића из Завлаке. Сутрадан у рано јутро они

су и пошли у Белу Цркву. Предлагао сам друговима да у току преподнева пронађемо и позовемо још неколицину активних омладинаца, али они су журили и одлучили су да одрже саста-
нак само са нама петорицом. Састанак није дуго трајао. Речено
нам је одмах да смо као дотадашњи активисти и симпатизери
примљени у Комунистичку партију и да од сада сачињавамо
партијску ћелију. Доста је потом било речи уопште о Комуни-
стичкој партији и њеној борби, о томе какви треба да буду ње-
ни чланови, како да се односе према задацима, о угледу кому-
ниста, дисциплини и одговорности, и сличном. О општој ситуаци-
ји у свету, о рату који је Немачка отпочела против Совјетског
Савеза и о ставу наше Партије у таквој ситуацији, говорили су и
др Пантић и Жижица Јовановић. Слушали смо са пажњом њи-
хова излагања иако смо, у основи, већ били упознати преко
прогласа Централног комитета. И, најзад, постављени су пред
нас сасвим одређени задаци. Најпре је др Пантић саопштио да
је формиран штаб Ваљевског партизанског одреда и да се већ
приступа формирању партизанских чета које ће сачињавати
одред. Формира се чета у нашем крају која ће деловати на
подручју Рађевског и Азбуковичког среза. За командира чете
одређен је Никола Андрић, члан Партије, бивши подофицир
Југословенске војске, а за политичког комесара Жижица Јова-
новић. Саопштено нам је да ће први борци чете, њих 40, доћи
у Белу Цркву већ рано 6. јула и да од нас петорице тек прим-
љених чланова партије, тројица треба одмах да се укључе у
чету. Ја, као секретар организације, и још један друг требало
је и даље да останемо на терену и да наставимо са политичким
радом, а пре свега на окупљању нових бораца. Али то није био
наш једини задатак. До 6. јула требало је да прикупимо и да
настојимо да укључимо у чету што је могуће већи број људи,
пре свега омладинаца са којима смо раније радили. Најзад, на-
ложено нам је да припремимо храну и прихват те прве групе
— чете на свом терену. Примили смо без поговора задатке, са
уверавањем другова да ћемо их на време извршити. Тако је за-
вршен први састанак наше партијске организације и уједно по-
следњи који је одржан у том саставу. Убрзо, као чланови Пар-
тије, сви смо се нашли са стотинама других бораца у редовима
Ваљевског партизанског одреда.

За два дана обишли смо сва села Доње Рађевине. Разговарали
смо са великим бројем људи и слободно говорили о формирању
партизанских јединица и о непосредним припремама за борбу
против окупатора. Наилазили смо свуда на одобравање и на
спремност за подршку. Одредили смо места где треба да се оку-
пимо 6. јула, и већина оних на које смо рачунали да ће штети
да одмах ступе у Одред прихватила је позив без колебања. Теш-
ко је сада описати одлучност и одважност тих људи, којима је
пало у део да први отпочну са борбом. Ситуација изузетно теш-
ка, Немачка на врхунцу своје моћи, народ без оружја и стално
плашен свакојаким претњама — па, ипак, нико се није изјашња-
вао против отпора и оружане борбе. И сама та околност значила

је велико охрабрење. Са организацијом прихватања бораца који су требали да стигну и обезбеђењем хране није било никаквих тешкоћа. Отац, иначе миран и бојажљив човек, испекао је пуну сељачку фуруну хлеба и заклао овцу без икаквог страха, иако је знао да долазе наоружани људи и да почиње устанак. Нешто намирница прикупили су и остали другови, и тако смо спремно чекали уговорени дан за формирање чете.

У рано јутро 6. јула, у шуми код Мојковачког гробља, окупила се група од 12 људи, углавном омладинаца, који су се одазвали нашем позиву и одлучили да одмах ступе у чету. Било их је из скоро свих села Доње Рађавине. Свако је имао понешто од оружја — неко пушку, неко пиштољ или бомбу, понешто муниције као и друге војне опреме. Понело се шта је ко успео да сакупи и прикрије после капитулације Југословенске војске. Сви смо били расположени и са нестрпљењем смо очекивали долазак другова из Ваљева. Међутим, чекање се одужило. Дан је пролазио, а нико се није појављивао. Са забринутошћу смо се питали шта да радимо, докле да чекамо. Пошто ни по подне никаквих вести од другова из Ваљева није било, нисам могао више да задржавам групу. Када је вече почело да се спушта, одлучили смо да се разиђемо. Претпостављали смо да је до тако великог закашњења могло доћи само због одлагања припрема за формирање чете. Зато нисмо ни предвидели да се сутрадан поново окупљамо. Свако се вратио у своје село. Сви ти младићи ће због тога ступити у партизанске редове нешто касније, крајем јула или почетком августа.

У свитање 7. јула, најзад је у Белу Цркву стигла очекивана група бораца. Мојој кући дошао је само Жикица Јовановић у пратњи једног друга, док су се остали сместили у околној шумици званој „Слаовина“. Понели смо са собом нешто хране и вратили се одмах друговима. Изненадио сам се када сам уместо 40 другова, колико је требало да дође, видео на окупу само 8. Познавао сам их скоро све. Поред др Пантића и Жикице, били су ту Чеда Милосављевић и Аца Јефтић — учитељи из Пецке, Татомир Солдатовић — земљорадник из Бастава, Душан Антонић — ковач из Гуњака, Коста Андрић — земљорадник из Драгодолу и Ратко Јовић — радник из Пецке. Било ми је непријатно да питам ма кога зашто нису дошли остали, али сам у том тренутку још више жалио за оном дванаесторицом који су се претходне вечери разишли. Осећао сам се нелагодно и кривим док сам говорио доктору Пантићу и Жикици шта смо радили претходног дана и због чега нисмо могли сачекати њихов долазак. Предлагао сам да још у току дана покушам поново да сакупим бар неке од тих другова, али они су ме одвратили од тога не осуђујући ниједном речју наш поступак. „Поред тих другова, повешћемо ми у борбу још десетине и стотине других“, приметили су на моја правдања. Знао сам да ће сада основни задатак наше партијске организације бити да се мобилише што већи број бораца, па сам их уверавао да ћемо у том смислу чинити све што је могуће у селима Доње Рађавине. Сви смо тог

јутра некако били оптимисти, мада никоме очигледно није било јасно како ће се догађаји даље развијати. Знали смо да се може окупити и створити чета од наших сарадника и симпатизера, али како ће се народ у масама понашати, хоће ли нас прихватити и подржати, то је било неизвесно. Та питања су нас све мучила, иако их нико није отворено постављао а и разговор се углавном око тога вртео. За то време, сеоским путевима око нас почеле су пролазити групе сељака према центру села. Упознао сам другове да се на тај дан сваке године одржава вашар — сеоска ивањданска светковина, и да се из околних села окупља на стотине и стотине људи, претежно омладине. То је био нов момент. Добио сам утисак да се раније није рачунало са овим скупом. После краћег саветовања, доктор Пантић је предложио да се то искористи и одржи јавни збор. Прихваћено је одмах и договорено да збор почне око 5 часова по подне. Зашто смо чекали до тако касно, не знам, али ми се чини да се очекивала још једна група бораца из Ваљева. Тројица нових другова, на челу са Вјекославом Спојом, стварно су и дошли око 12 часова мојој кући и одмах се прикључили осталима. Пошто је одлучено да се одржи збор, Татомир Солдатовић, Душан Антонић и ја пошли смо да обавестимо о томе људе и тако их припремимо за долазак наоружане групе. Ја сам познавао велики број људи, а и ова друга двојица били су познати у овом крају. Дошли смо на вашар наоружани — они са пушкама, ја са пиштољем. Кретали смо се слободно и људи су нам прилазили без устручавања. Говорили смо им да се ствара нова војска за борбу против окупатора, да народ треба да се диже на устанак, да ће о свему томе бити говора после подне на збору, да ће стићи прва наоружана јединица и слично. Док су се једни распитивали колико нас има, други су већ причали како су видели у току ноћи како се према Белој Цркви креће колона од више стотина наоружаних уз песму и слично. Зачас је народна машта од мале групе претходне ноћи створила чете. У међувремену, прикључила су нам се са пушкама још тројица нових другова — мештана (Богдан Антонић из Беле Цркве и Драгиша Петровић и Марко Ристивојевић — омладинци из Белотића). Задржали смо их да сачекају збор и да се потом прикључе групи. Остали смо у разговору са људима цео дан. Приметили смо да општински функционери настоје претњама да растуре народ. Упозорили смо их да то не чине, али је, ипак, један део пошао кућама. Отишле су жене и деца, док је највећи део одраслих, углавном домаћина кућа, остао. Уосталом, одувек је био обичај да само они присуствују политичким скуповима. Почетак збора сачекало је око три до четири стотине људи, иако су сви знали да је у Крупњу већи немачки гарнизон и да су две жандармеријске станице у близини, на 6 до 7 километара. Сваки час се могла очекивати њихова интервенција, па ипак није било страха.

Група партизана стигла је на сабориште око 17 часова. Дошли су у колони један по један — напред Жикица Јовановић, па доктор Пантић, а на зачељу Коста Андрић са пушкомитра-

љезом на рамену. Мала колона са пушкама није баш много личила на војничку јединицу. Ишли су лежерно, обичним кораком, до близу општинске зграде. Ту, под старом разгранатом липом, остали су Жикица Јовановић, др Пантић и Чеда Милосављевић, док су се остали расподелили даље на путевима према Крупњу и Завлаци. Народ се брзо окупио. Чули су се пригужени коментари: „Па оно је доктор Пантић“, „Онај први је дошао из Шпаније“, „Па међу њима има и наших сељака“, и слично. Неко је приметио: „Па зар их нема више“, а други су одмах додавали: „Ма, како да их нема, пуне су шуме. Ови су дошли само да одрже збор“.

Збор је отпочео без икакве најаве. Говорили су најпре др Миша Пантић, затим Чеда Милосављевић и, на крају, Жикица Јовановић. Указивали су сви на узроке пропасти бивше Југославије, на ненародну и издајничку политику бивших властодржаца и грађанских партија, на тешке услове под којима су живели радници и сељаци, на терор и прогоне широм земље.

Било је то први пут да су отворено и слободно излагани ставови Комунистичке партије, борба коју је она водила и огромне жртве које је подносила, да би на крају једина она остала са народом у борби против окупатора за слободу земље. Истицали су сви да је са нападом Немачке на Совјетски Савез дошао тренутак за отпочињање оружаног отпора окупатору и његовим слугама, величала се снага Совјетског Савеза, али и наглашавала наша дужност и обавеза да се, попут својих предака и ранијих генерација, сами боримо за своју слободу. Подсећало се, зато, на Цер, Мачков камен, Гучево и друга попришта из овог краја на којима смо се у ранијим ратовима тукли против непријатеља и на огромне жртве које је народ овог подручја увек давао за слободу. После толико година, тешко је сада обновити у сећању о чему се све говорило или шта је рекао сваки појединачно, али, у основи, то је био садржај свих говора. Сваки од говорника је завршавао са позивом да сваки онај коме је стало до слободе и који жели да се туче за своју земљу, ступи у партизански одред који ће се борити у овом крају. Наглашавано је, при томе, да се одреди формирају широм Југославије и да борбом руководи Комунистичка партија. Сваког од говорника људи су слушали са изузетном пажњом, али најјачи утисак, просто занос, изазвао је својим иступањем Жикица Јовановић. Његов темперамент, држање, убедљивост са којом је говорио, помињање Шпаније и бригада које су са успехом тукле фашисте, наглашавање да ће заједно за Совјетским Савезом у борбу против фашизма устати читаво напредно човечанство — просто су одушевили све присутне. Добио се утисак да су људи одједном стекли веру у њега и да су спремни да пођу за њим. У току свих излагања, у почетку уздржано, а потом све гласније, испољавана су одобравања, али кад је Жикица Јовановић завршио, чули су се повици: „Поћи ћемо са вама“, „Кажите где треба да се јавимо“, „Ја ћу сутра спремити сина, где треба да га упутим“, и слично. Остали су ми заувек у сећању поступци и речи троји-

це људи. Панта Солдатовић скида са себе џемпер и даје млађем брату Цветину, који се одмах прикључује групи. Панта Антонић-Ђелић, старији угледан сељак, за главу виши од осталих, обраћа се другим сељацима: „Браћо, ја сам већ данас послао сина у борбу са овим људима, верујем да ни ви нећете бити кукавице“. А Милан Андрић, тежак инвалид из првог светског рата (кога ће Немци кроз месец дана стрељати у одмазди због уништења њихове посаде, опет у Белој Цркви), као да одговара Панти, узвикује: „Гонили смо ми Швабе по овим брдима, и нека је сада част овим људима који се угледају на нас“.

Било је већ прошло 7 сати по подне када је збор завршен. Група се брзо припремила за полазак, сада већ увећана за још четири нова борца. Многи присутни тискали су се да се поздраве са појединцима интересујући се и даље где треба да се јаве. Жикица Јовановић их је упућивао на мене и весело добацивао: „Чућете ви брзо нас и лако ћете нас наћи у сваком селу“. Поздравио сам се и ја, жалећи што морам да останем. Договорено је било да их посетим кроз три дана на уговореном месту, на планини Рожань.

Спуштало се полако топло јулско вече. Никоме се није журило кући. Људи су стајали и даље пред општином у групицама и коментарисали оно што су чули и видели тог дана. И у том тренутку, једва неколико минута по одласку наоружане групе, појављује се жандармеријска патрола. Познавао сам обојицу жандарма (Богдан Лончар, наредник, командир станице у Завлаки и каплар Миленко Бранковић). Познати су били по свом бахатом и грубом понашању у читавом крају. Људи су их се са разлогом прибојавали и настојали, кад год је то било могуће, да избегну сусрет са њима. Још у ходу почели су дрско да испитују шта се овде десило, ко је држао збор, зашто сељаци не одлазе кућама. Падале су псовке, претње, са бајонетима на пушкама наређивали су да се одмах сви разиђу, иначе ће отпочети са хапшењем, тражили су председника општине и деловођу. Разумљиво, почела се испољавати одмах збуњеност код сељака и спремност за повлачење. У тренутку сам схватио да ће опште расположење, не само присутних него, касније, и шире у народу, бити озбиљно пољуљано ако се енергично не супротставимо на сртају окупаторских слугу. Пожурио сам због тога одмах да стигнем групу и да обавестим другове о ситуацији која је настала. Нашао сам их крај једног извора, једва неких седам до осам стотина метара од саборишта. У неколико речи упознао сам Жикицу Јовановића и доктора Пантића са стањем које је настало због грубог насртаја жандарма. Уследила је кратка консултација међу њима и одлука да се врате и најуре жандарми. Пала је кратка наредба: „Другови, дошли су жандарми, морамо их најурити и заштитити народ од малтретирања“. У истом тренутку Жикица Јовановић је журним корацима пошао напред, а група, у развученој колони, за њим. Ишао сам одмах иза Жикице и у неколико наврата пожуривали смо остале. Имао сам утисак, а тако су, изгледа, рачунали и остали, да ће жандарми,

чим се ми појавимо, просто побећи и да до сукоба неће ни доћи. Због тога се тако кретало и није вршен никакав распоред бораца. Стаза поред планинске речице, којом смо долазили, није се могла видети са простора где је одржан збор и где су остали жандарми. Избијала је на плато саборишта непосредно на десетак метара од улаза у зграду општине. Жандарми, са председником општине и деловођом, баш су се тамо били упутили када смо избили пред њих. Био сам на два до три корака иза Жикице, Пантић одмах уз мене, док су остали не баш тако журно пристизали. Наш изненадни наилазак збунио је жандарме. Општински деловођа, и сам збуњен, показао је руком према Жикици и рекао: „Ето, тај је био“. Командир станице тргао је пушку са повиком: „Руке увис“ и у истом трену пуцао. Изненађен, тргао је пушку и други жандарм, али су обојица промашили. Видео сам у трену Жикицу у клечећем ставу и чуо кратак рафал из великог пиштоља који је муњевито истргао из мантила. Пала су, истовремено, оба жандарма. Остали су само престрављени општински часници, не схватајући шта се то заправо збило. Све је трајало само неколико секунди, као у магновењу. Жикица Јовановић се полако подигао док су двојица бораца притрчали иза општинске зграде и опалили још неколико метака. Без коментара, изненађене брзином збивања и неочекиваним обртом, стајале су групице сељака у недоумици да ли да пођу или да још нешто сачекају. Узели смо пушке од жандарма уз Жикицин коментар: „Тако ће проћи сви они који буду служили окупатору“. Пошто ми је постало јасно да сада више не могу легално остати на терену и радити, упитао сам Жикицу Јовановића шта сада да радим. Одговорио ми је кратко: „Пођи и ти са нама“. Тако сам и ја то вече формално ступио у чету и постао партизан. Напустивши Белу Цркву, ишли смо целу ноћ и ујутру већ смо били на Рожњу. У првом строју тек формиране Рађевско-азбуковичке чете било нас је тог јутра 16 бораца. За нама је већ био један дан борбе. Нисмо, међутим, тада, као ни дуго времена касније, могли претпоставити да ће он ући у историју Србије и бити забележен као дан почетка устанка. Али каснији развој борбе у читавом ваљевском крају и слава Ваљевског партизанског одреда оправдали су то признање и доказали да 7. јул са збором у Белој Цркви и првим пуцњима нису били случајни. Зато се данас са поносом чита на једној од гранитних громада споменика у Белој Цркви: „ОВДЕ ЈЕ СРБИЈА РЕКЛА: СЛОБОДА“.

RAĐEVINA AT THE OUTSET OF THE 1941 UPRISING

In 1941 the whole of Serbia was in the throes of an armed struggle against the German invaders and domestic quisling forces. The Valjevo district, in western Serbia, distinguished itself by the extent to which the population joined the uprising, the high level of organization, and the fierce battles waged

in order to establish what was to become the first free territory in occupied Yugoslavia. This article is a modest attempt to point to the extensive activity of the Communist Party in the period preceding the collapse of prewar Yugoslavia in order to bring together the broadest masses of the people for the defence of the country and resistance to the Fascist invasion. It covers a narrow area, the former Rađevski district, but such Party activity was felt everywhere, and the political influence of the Party amongst the broadest sections of the population in prewar years was enormous. This alone can account for the fact that the people rose to arms before the spread of mass terror, and embarked upon the road of struggle for national liberation and social emancipation. The first actions were the work of small combat groups, but the people accepted them from the first day as their own. The strong armed formations set up later would in the end prove capable of liberating the whole country. One illustration of this is the first action which took place at Bela Crkva on 7 July 1941, the details of which are described in the article.